

JÓZEF MAROSZEK

Instytut Historii i Nauk Politycznych

Uniwersytet w Białymstoku

maroszek@vp.pl

***Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie,*
red. Halina Karwowska, Aleksander Andrzejewski, Białystok 2013, 411 stron**

Publikacja *Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie* jest niezwykle ważna, bo ukazuje się w jubileuszowym dla województwa podlaskiego 2013 r., a znanym faktem jest, że 500 lat wcześniej pierwszy właściciel Dubna i odległych zaledwie kilka kilometrów Bociek – Iwan Sapieha otrzymał godność pierwszego wojewody podlaskiego. Źródła historyczne nazwę Podlasie notują dopiero od 1511 r., kiedy używać zaczęto ją w kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie wówczas położona była ta kraina. Właśnie dokładnie w Dubnie-Boćkach następował styk ówczesnych „powiatów” (ziem) tego województwa: drohickiej, bielskiej, mielnickiej, brzeskiej, składających się na województwo podlaskie w latach 1513–1566. Analogiczną sytuację posiadał zamek Supraśl w Gródku, na styku województw: trockiego, podlaskiego i nowogródzkiego. Nie było to dziełem przypadku, ale efektem wewnątrzpaństwowej polityki królewskiej, po buncie Michała Glińskiego (1508 r.).

Ogromnie sumiennie przeprowadzone i zaprezentowane badania: historyczne, archeologiczne ograniczają się jednak do samego Dubna, pozostawiając miejscowość Boćki właściwie poza polem poznania, choć wiadomo, że Iwan Sapieha właśnie w Boćkach otrzymał prawo zbudowania zamku. Czy je zrealizował? Czy zachowane szczątki założenia pałacowo-ogrodowego w Boćkach kryją pozostałości zamku z 1509 r.? Czy Sapieha zamek ów wznosił zamiast w Boćkach, właśnie w folwarku boćkowskim Dubnie, o którym od dawna ze źródeł pisanych wiadomo było, że znajdowały się tam w XVII w. „kamienice” murowane? Zresztą wstępna penetracja terenowa miejsca po folwarku, dokonana jeszcze w latach 80. XX w. przez Halinę Karwowską z Muzeum Podlaskiego, z udziałem historyków, potwierdziła to prawdopodobieństwo. Co prawda o swoim ówczesnym pierwszym spotkaniu Karwowska nie wspomina w książce, ale to już wówczas rozeszła

się o tym wiadomość ustna w miejscowym środowisku historycznym, które oczekiwało na jej archeologiczne badania w tamtym miejscu.

Otóż prace wykopaliskowe H. Karwowskiej i A. Andrzejewskiego w Dubnie, prowadzone przez nią od 2005 r., niezłomie dowiodły, że poznawana tam rezydencja nabrała znaczenia i przeżywała swój największy rozwój nie w XVI w., a znacznie później, bo w pierwszej połowie XVII w., co potwierdza analiza materiału wykopaliskowego, całkowity brak cech obronnych, nieduży udział systemu wodnego, szeroki program włoskich ogrodów kwatrowych, usytuowanie z dala od innych osad, swobodna sytuacja w centrum przestrzeni gruntów ornych. Iwan Sapieha – jak dowiedli badacze – nie zbudował zamku w Dubnie! Dlatego w przyszłości należy postulować prowadzenie rozpoznania archeologicznego w Boćkach – pomiędzy rynkiem lokacyjnym a nabrzeżem Nurca i mostem lub w założeniu podworskim w samych Boćkach.

Założenie rezydencjonalne Sapiechów w Dubnie, pod red. Haliny Karwowskiej i Aleksandra Andrzejewskiego, Białystok 2013, to już kolejna publikacja na temat wieloletnich badań¹. Zawiera cztery działy: pierwszy – historyczny (artykuły H. Samsonowicza, A. Rachuby i Z. Romaniuka), drugi – badań nieinwazyjnych dotyczących prospekcji geofizycznej i lotniczej (efekty poznania P. Wronieckiego, M. Jaworskiego, M. Pizsa, S. Rzeźnika i H. Karwowskiej), trzeci – badań archeologiczno-architektonicznych (artykuł A. Andrzejewskiego), wreszcie czwarty – studium znalezionych zabytków kultury materialnej.

Publikację otwiera artykuł Henryka Samsonowicza, zawierający syntetyczny obraz Podlasia, jego historii, specyfiki – odniesiony do panoramy całego państwa. Historyk zwraca uwagę – jak sędzę na rzecz najważniejszą – na prawo polskie, obowiązujące dawne rycerstwo-szlachtę tu zamieszkałą, dla innych mieszkańców ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego bardzo atrakcyjne.

Kolejną pracą pomieszczoną w tomie jest Andrzeja Rachuby *Zarys sytuacji etnokulturowej i politycznej Podlasia w XIV–XVII w.* Autor przybliży wiedzę o wydarzeniach politycznych (od 1358 r.), zmianach administracyjnych, dziejach struktur kościelnych, kolonizacji osadniczej, szlachty, powstaniu miast wsi, strukturze etnicznej. Syntezę swoją oparł głównie na istniejącej literaturze przedmiotu (przede wszystkim pracach Stanisława Alexandrowi-

¹ A. Andrzejewski, H. Karwowska, *Kamienica wielka rezydencji Sapiechów w Dubnie, gm. Boćki, woj. podlaskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2008, nr 14, s. 264–279; *Rezydencje Sapiechów w Dubnie*, red. A. Andrzejewski, H. Karwowska, t. 1–2, Białystok 2007.

cza, Aleksandra Jabłonowskiego, Anny Laszuk, Doroty Michaluk, Jerzego Ochmańskiego, Jerzego Wiśniewskiego). Andrzej Rachuba stoi na stanowisku, że dokument zawierający akt z 1358 r., w ostatnim czasie podawany w wątpliwość przez mediewistów jako nieprawdziwy, jest rzeczywiście falsyfikatem, ale zapewne sporządzony został na podstawie rzeczywistego tekstu ugody między obu władcami i dokumentów istniejących dawniej w kancelarii książąt plockich, a tym samym odzwierciedla przebieg granicy między Mazowszem a Litwą.

Ważna ze względu na właścicieli dóbr ziemskich Dubno – Sapiechów jest praca również Andrzeja Rachuby, *Dobra sapieżyńskie (linii kodeńskiej)*. Autor jest wytrawnym znawcą dziejów zarówno Sapiechów, jak i innych rodów wielkopańskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Otrzymujemy bardzo kompetentny, syntetyczny wykład o kodeńskich Sapiechach (właścicielach też Bocięk i Dubna), oparty przede wszystkim na własnym dorobku badawczym (prezentowanym wcześniej przez autora głównie w *Polskim Słowniku Biograficznym* i kolejnych tomach *Urzędników Wielkiego Księstwa Litewskiego*). Zabrakło współczesnych (obok historycznych) wersji nazw niektórych miejscowości należących do Sapiechów na Podlasiu: „Czahy” to dzisiejsze Czechy, „Bereżnicena” to Brzeźnica, „Kaleczyce” – współczesne nam Kalejczyce.

Należy nadmienić, że wydawnictwo zaopatrzone w zestaw fotografii portretów sapieżyńskich, właścicieli Dubna, głównie z galerii przechowywanych w Zamku Królewskim na Wawelu. Zresztą całą książkę wypełniają liczne ilustracje – dokumentacja rysunkowa (wraz z planem sytuacyjno-wysokościowym) i fotograficzna stanowisk i znalezisk, hipotetyczne rekonstrukcje budynków, fotografie fragmentów historycznych map i analogicznych obiektów architektonicznych i inne. Całość materiałów z wykopalisk zaprezentowanych, bogato dokumentowana ilustracjami – rysunkami i fotografiami załączonymi do opracowania stanowi ogromnie ważny element badań porównawczych stanowisk archeologicznych z terenu Podlasia.

Trzecie – ważne i cenne – studium historyczne *Dwór i folwark w XVI–XIX wieku* jest autorstwa Zbigniewa Romaniuka, jednego z wybitnych badaczy dziejów Podlasia, znanego z bardzo wartościowych kwerend źródłowych i prac dotyczących dawnej ziemi bielskiej, szczególnie dorzecza Nurca. Jego współpraca z archeologami zawsze owocowała dobrymi efektami i należy uznać ją za wzorową. Od samego początku osoba tego historyka zajmowała poróżne miejsce w zespole poznającym przeszłość Dubna². Obecna

² Jego publikacja *Inwentarze dworu dubieńskiego z lat 1646–1662* została opublikowana już w tomie 1 wydawnictwa *Rezydencja Sapiechów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007, a w tomie 2 tego wydawnictwa opublikowano artykuł *Folwark Dubno*.

wersja, najbardziej dojrzała, dobrze koresponduje z innymi komunikatami i opracowaniami. Romaniuk słusznie podkreślił związek pomiędzy powstaniem Bociek i Dubna a polityką królewską, szczególnie obecnością wdowy po Aleksandrze Jagiellończyku – Heleny. Stwierdził, że do badanego Dubna z XVI w. odnosiły się tylko ogólne wzmianki źródłowe. Wykluczył istnienie w Dubnie kaplicy grobowej Iwana Sapiehy (zm. 1517). Za twórcę rozbudowanej rezydencji dubieńskiej uznał Mikołaja Krzysztofa Sapiehę, syna zmarłego w 1610 r. Bohdana. On najprawdopodobniej zbudował „kamienice” w Dubnie, gotowe do użytku już najpewniej w 1623 r. Autor dostarcza szczegółową, podaną w jasny i klarowny sposób dokumentację wszystkich elementów kompozycyjnych założenia pałacowo-ogrodowego w Dubnie, ukazał przemiany, szczególnie wyniki z wydzierżawiania, zniszczeń moskiewskich i szwedzkich w połowie XVII w., regresu kompozycji w czasach późniejszych. Niezwykle istotna jest analiza sposobów i efektów gospodarowania, poprzez wskazanie plonów, pogłównia zwierząt hodowlanych. Wiele miejsca poświęcił cukrowni, działającej w pierwszej połowie XIX w., i jej produktom. Zastanawiający jest jednak fakt, że procesy produkcyjne wymagały wody, której było niewiele – dostarczał ją wodociąg! Bardzo pomocne dla badań nad przeszłością tych ziem jest zestawienie tabelaryczne właścicieli majątności ziemskiej Dubno.

Część drugą książki, poświęconą badaniom nieinwazyjnym, poprzedza artykuł *Uwarunkowania przyrodnicze folwarku dubieńskiego*, autorstwa Włodzimierza Kwiatkowskiego i Mirosława Stepaniuka, który zawiera analizę wyboru lokalizacji założenia. Podstawą stał się rekonesans terenowy, rozpoznanie środowiska przyrodniczego, poznanie rzeźby terenu i geomorfologii, gleb, wód powierzchniowych, zbiorowisk roślinnych. Autorzy poddali też analizie strukturę przestrzenną krajobrazów roślinnych – lasów grądowych na równinach moreny dennej, krajobraz łągów i olsów na równinach akumulacji biogenicznej i tarasach zalewowych. W efekcie autorzy określili potencjał osadniczy. Doszli do wniosku, że usytuowanie spełniało kryteria terenu najbardziej atrakcyjnego. Sądzę, że można z poglądem tym dyskutować. Myślę, że kryteria były optymalne dla folwarku, a nie rezydencji, w którą przekształcono gospodarstwo pańskie, bo taka potrzeba zaistniała wskutek podziałów własnościowych dóbr boćkowskich. Potwierdza to fakt, że po ponownym złączeniu działów majątności nastąpiła redukcja części reprezentacyjnej i powrót do czysto gospodarczych funkcji. Potwierdziły to badania wykopaliskowe. Rodzi się też pytanie – czy byłaby możliwość wypowiedzenia się przyrodników w kwestii znajdujących się ogrodów ozdobno-użytkowych – ważnego elementu kompozycji obiektu w przeszłości? Czy w zestawie spotyka-

nej roślinności na obrzeżach dzisiejszych pól ornych, a także ponad stawami, które były częścią kompozycji dubieńskich włoskich kwaterowych, nie przetrwały gatunki roślin – sukcesja zielników? Inwentarze z XVII w. wymieniają zestaw roślin tam rosnących.

Warszawianie – Piotr Woroniecki, Marcin Jaworski, Michał Pisz i Stanisław Rzeźnik w opracowaniu *Prospekcja geofizyczna* zaprezentowali badania przeprowadzone w Dubnie wiosną 2012 r., gdy przeprowadzili magnometrem, jak stwierdzają, szerokopłaszczyznowe, nieinwazyjne rozpoznanie kontekstu przestrzennego Dubna – badanie terenowe, analizy geofizyczną i archeologiczną. Objęto poznanie 12,6 ha. Brak tam było przeszkód terenowych, współczesnej infrastruktury i obiektów generujących zakłócenia. Wyodróżniono anomalie utożsamiane z relikdami architektonicznymi, miejscami aktywności człowieka. Na terenie dawnego założenia dworsko-ogrodowego wyodrębniono poszczególne budynki, skupiska dawnych konstrukcji, kumulację destruktywów i przebieg traktów komunikacyjnych. Wyodrębniono 3 strefy aktywności: południową – rezydencja, północną – folwark, zachodnią – trakty drożne. Porównano efekty z wcześniejszymi pracami wykopaliskowymi. Prostopadłą anomalię przy „kamienicy większej” zinterpretowano jako ślad po kaplicy. Wyraźnie ustalono zarys gospodarstwa folwarcznego. Dookreślono promienisty zbieg dróg. Ze swej strony pragnę dodać, że promieniste układy w sąsiedztwie innych założeń dworsko-ogrodowych spotykamy i w innych podlaskich obiektach, np. były one w Boćkach, Pietkowie i Jeżewie, ale z punktu umiejętności kształtowania zieleni były wysadzone drzewami dopiero w XVIII w.

Halina Karwowska w krótkim komunikacie *Prospekcja lotnicza* przedstawiła efekty trzykrotnego rekonesansu lotniczego i wcześniejszego serwisu fotograficznego tego obiektu sporządzonego przez Dariusza Krasnodębskiego. Rekonesans ten miał ograniczone znaczenie i nie wniósł wiele do poznania Dubna.

Niewątpliwie najważniejszą częścią książki jest studium Aleksandra Andrzejewskiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego zatytułowane *Badania archeologiczno-architektoniczne*, sumujące efekty prac z lat 2005–2012, gdy przebadano 75 wykopów, o łącznej powierzchni 1122,75 m². Zgodnie z prawdopodobną lokalizacją trzech obiektów, w oparciu o historyczny inwentarz z 1655 r. nazwano je „stary dwór”, „nowy dwór” i „zabudowania gospodarcze”. Autorzy szczegółowo z podziałem chronologicznym prowadzonych prac w poszczególnych sezonach wykopaliskowych przedstawili efekty swych badań. Czytelnik uzyskuje pełną informację i wiedzę o trwającym procesie poznawczym oraz jego efektach.

Kolejny dział dotyczy „Kultury materialnej”, gdzie dokonano w sześciu artykułach analiz zabytków pozyskanych w trakcie prac archeologicznych. Są to wspólnie: Magdaleny Garas i Haliny Karwowskiej *Ogrzewanie, Naczynia ceramiczne, Wyroby szklane*, samodzielnie Haliny Karwowskiej *Przedmioty metalowe, Pozostałe materiały zabytkowe* oraz samodzielny Renaty Abłamowicz *Zwierzęce szczątki kostne*. W sumie z badań prowadzonych w latach 2005–2012 pozyskano 30 338 różnych zabytków ruchomych.

Z punktu widzenia przeszłości rezydencjonalnej najciekawsze wydają się kafle ogrzewcze, będące ważnym elementem ozdobnym wewnątrz „kamienic” i dworu (2012 zabytków). Mimo znacznego zniszczenia w trakcie rolniczej późniejszej eksploatacji terenu fragmenty kafli mogą być podstawą rekonstrukcji, nawet całych pieców. Zwracają uwagę programy zdobnicze: portretowe, roślinne, heraldyczne, geometryczne. Analizując znaleziska, autorki umiejętnie łączyły je z opisami inwentarzowymi z pierwszej połowy XVII w. W sumie doszły do wniosku, że w założeniu funkcjonowało 15 pieców. Podjęły próbę określenia stylów, wskazując trzy nurty estetyczne: renesansowe XVI-wieczne, XVII-wieczne (wczesnobarokowe?) i XVIII-wieczne (późnobarokowe?).

Następny dział zawiera charakterystykę znalezisk fragmentów naczyń: garnuszki, kubki, dzbany, misy, pokrywy, garnki, patelnie. Autorzy umiejętnie scharakteryzowali techniki wypalania naczyń, zwracając uwagę na naczynia szklane, porcelanowe, fajansowe, półmajolikowe.

W artykule *Wyroby szklane z rezydencji w Dubnie* (3 941 zabytków) autorzy przedstawili odnalezione fragmenty: szkła okiennego, naczyń stołowych zasobowych i aptecznych. Jednak stan zachowania nie pozwala na ich rekonstrukcję. Większość z nich wytworzono w hutach regionalnych. Niewiele nosi na sobie znaki, że służyć mogły konsumpcji najbogatszych. Wśród zabytków szklanych zwraca uwagę obecność fragmentów gomółek. Zabytek taki odnaleziono też na terenie dawnej kaplicy.

Pozyskano z wykopalisk 762 przedmioty metalowe, najwięcej żelaznych, 29 ze stopu miedzi, a jedynie 3 ze srebra. (W 1646 r. wzmiankowano o kuźni dubieńskiej). Odnalezione zabytki żelazne były bardzo różne, część była związana z konstrukcją i wyposażeniem obiektu, inne stanowiły przedmioty użytku domowego, elementy ubiorów czy narzędzia. Wszystkie zostały datowane na XVII–XX w. Wśród odnalezionych 10 monet jedna – denar litewski Aleksandra Jagiellończyka, z lat 1501–1506 z Orłem (Polskim) na awersie i Pogonią Litewską na rewersie, mógłby łączyć się z najdawniejszą historią miejsca – czasami Iwana Sapiehy, pierwszego właściciela.

W artykule *Pozostałe materiały zabytkowe* Halina Karwowska stwierdziła, że w większości należały one do ceramiki budowlanej. Były to: fragmenty tynków, płytek ceramicznych, ornamentowanej sztukaterii wapiennej.

Renata Abłamowicz (Muzeum Śląskie, Katowice) w komunikacie *Zwierzęce szczątki kostne* zawarła analizę materiałów kostnych, które jednak znajdowane były w złym stanie. Należały do ptaków i ssaków – bydła, świń, dzika, owcy, konia, psa oraz ślimaków. Łącznie znaleziono 1440 szczątków kostnych. Stanowią one pokaźny zestaw informacji o konsumpcji mięsa, użytkowaniu zwierząt i poziomie hodowli.

Uwieńczeniem całego opracowania jest wspólna praca Aleksandra Andrzejewskiego i Haliny Karwowskiej *Rekonstrukcja zespołu rezydencjonalnego*. W oparciu o rozpoznane nieinwazyjne ustalony był program badań polowych. Nie natrafiono na żadne wcześniejsze ślady (sprzed 1509 r.) rozplanowania zabudowy.

Początkowo w XVI w. zabudowa musiała być drewniana, a dopiero w pierwszej połowie XVII w. wzniesiono „kamienicę wielką”, prostokątny, murowany budynek, około 17,0 x 24,5 m. Posadowiono ją na kamieniach eratycznych, złączonych zaprawą wapienną. Na tym fundamencie znajdowały się mury z cegły palcówki, w wątku blokowym, naprzemiennie występujących po sobie rzędach główek i wozów. Elewacje były otynkowane i pomalowane, z użyciem sztukaterii. Dłuższe ściany kamienicy ustawiono na linii wschód–zachód. W narożach umieszczono cztery wieżyczki z hełmami i gałkami. Odtworzenie liczby kondygnacji budynku i wewnętrznego podziału pomieszczeń wraz z ich funkcjami było niemożliwe tylko na podstawie badań architektoniczno-archeologicznych. Odnaleziono jednak szczątki ślimakowej klatki schodowej. Źródła historyczne informują, że budynek posiadał przyziemie i dwie kondygnacje. Opisują rozplanowanie i elementy wyposażenia.

Ważne było odkrycie pozostałości kaplicy, ustawionej około 25 m na południowy wschód od kamienicy wielkiej. Posiadała niemal prostokątny fundament kamienny (2,55 x 4,65 m), z zaznaczonym zwężonym prezbiterium. W oparciu o pozostałości autorzy wnioskuje, że kaplica była drewniana.

Ustalono też obiekt, który pełnił funkcję karczmy – duży budynek o wymiarach 10,5 x 12 m, podzielony na trzy lokalności.

Wiele obiektów badanych i szczegółowo opisanych przez archeologów nie daje się utożsamić ze znanymi z inwentarzy pisanych. Jednak jeden z obiektów rozpoznanych był niewątpliwie dworem.

Zdaniem archeologów rezydencja w czasie swego największego rozkwitu obejmowała duży obszar (180 x 250 m), tj. 4,5 ha. Na przełomie XVII

i w XVIII w. uległa zmniejszeniu (110 x 170 m) do niecałych 2 ha. Autorzy stwierdzili: „Zespół rezydencjonalny Sapiehów w Dubnie jest po badaniach, które przeprowadziliśmy, jednym z najlepiej rozpoznanych archeologicznie obiektów tego typu – o długiej ciągłości funkcjonowania od XVI do XX w. i nieistniejących już kubaturowo”. Prace wykopaliskowe w latach 2005–2012 stwierdziły, że Dubno było tylko jednym z folwarków dóbr boćkowskich, który w latach 1610–1638 uzyskał status rezydencji, by po ponownym złączeniu dóbr znowu stracić swój rezydencjonalny charakter.

Książkę, co ważne, zaopatrzone w streszczenia w językach angielskim i rosyjskim. Zabrakło w niej jednak spisu ilustracji i indeksu nazw.

W przyszłości planując dalsze prace na tym obiekcie, konieczne będzie dokonanie próby wpisania „w teren” pomiędzy zabudowaniami a stawami, kamienicą nową (wielką) i kaplicą szachownicowego kwatrowego ogrodu włoskiego, posłużenia się przy tym analogiami innych kompozycji parkowych, szczególnie podlaskich. Dlatego niezbędne będą też w przyszłości dalsze historyczne poszukiwania źródłowe – przede wszystkim planów parcelacyjno-własnościowych z XIX i pierwszej połowy XX w. – w aktach urzędów ziemskich, notarialnych i bankowych, które umożliwiłyby dalsze rozczytanie elementów kompozycji założenia dworsko-ogrodowego w Dubnie.

Jednym z najcenniejszych osiągnięć jest zgodna i dająca bardzo dobre efekty współpraca archeologów z historykami, tak rzadka w przypadku innych takich badań. Idą oni drogą wytkniętą przez profesora Leszka Kajzera z Łodzi.

Ważne dla poznania Dubna stałoby się „umieszczenie” obiektu wśród innych współczesnych mu analogicznych założeń folwarcznych z czasów pomiaru włócznej ziemi bielskiej – Bonowo koło Brańska, Knyszyn Zamek koło Knyszyna, Hołowiesk koło Bielska Podlaskiego, Netta koło Augustowa, Zawyki koło Suraza, Klewinowo koło Goniądza, Lipniki i Stelmachowo koło Tykocina, Juchnowiec Dolny koło Góry Juchnowieckiej, Markowszczyzna koło Niewodnicy. Dwa ostatnie, tak jak Dubno, położone były w dobrach prywatnych, w których też, naśladując króla, przeprowadzono pomiarę. W odróżnieniu od poprzednich starościńskich, wskutek działań rodzinnych folwarki tamte stawały się centrami samodzielnymi dóbr ziemskich.